

دانشکده اصول الدین قم

گروه فقه و حقوق

پایان نامه کارشناسی ارشد

بررسی نظریه منطقه الفراغ و تأثیر آن در حل مشکلات حکومت اسلامی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر رصافی

نگارش:

معصومه اعلائی قندرقالو

زمستان ۱۳۹۳

دانشکده اصول الدین
osool al din college
غیر دولتی - غیر انتفاعی

کلیة اصول الدین قم
قسم فقه و حقوق
رسالة الماجستير

دراسة نظرية منطقة الفراغ و آثارها
في حل المشاكل الحكومة الاسلامية

الاستاذ المشرف:

الدكتور محمد رصافي

اعداد

معصومه اعلايي

سنة ١٤٣٦هـ ق

تقدیم به:

حضرت معصومه علیها السلام

بانوی فضیلت و کرامت که؛

قدمگاه مبارکش غشّ آل محمد علیهم السلام

سایه سار حضورش پناهگاه ایتم آل محمد علیهم السلام

و کویر تفتیده قم به عنایتش چشمه سار علوم آل محمد علیهم السلام

و ما هر چه دارم از لطف و کرامتش است.

سپاسگزاری

ستایش خدایی را سزااست که از سر لطف، نعمت وجود را بر همه مخلوقات ارزانی داشت و سلسه جلیله انبیاء را برای هدایت بنی آدم فرستاد تا راه هدایت را به بشر رهنمون شوند.

درود و سلام بر خاتم رسولان و فخر کائنات محمد مصطفی (صلی الله علیه و آله) و اوصیای برحقش که در راه وصول انسان به قله های تعالی و کمال همه سعی و تلاش خویش را نمودند و در راه هدایت آدمی جان بر سر رسالت نهادند و انواع شدائد و مصائب را بر سر پیمان الهی تحمل نمودند و سلام و درود بر ولی نعمتمان حضرت بقیه الله الاعظم (روح روح عشیرة القدر) که هر چه داریم به یمن وجود اوست.

در طلوعه ارائه این ناچیز بر خود فرض می دانم که از استاد عزیز راهنما جناب آقای دکتر رصافی (دامت تأییدات) که زحمت راهنمایی این حقیر را پذیرفته و وقت عزیز خود را در اختیار من قرار دادند و نیز از ریاست و کارمندان محترم دانشکده اصول دین قم سپاسگزاری می نمایم.

و سپاس فراوان از پدر و مادر بزرگوام که با صبر خود مرا در تهیه این پژوهش یاری کردند.

چکیده:

پژوهش حاضر به بحث درباره منطقه الفراغ و تأثیر آن در حکومت اسلامی پرداخته است مبنی بر اینکه منطقه الفراغ حوزه‌ای از شریعت اسلامی است که احکام الزامی در آن مقرر نشده و حکم اباحه در آن جاری است اما به سبب ماهیت متغیر احکام، موضوعات و عناوین، قابلیت قانونگذاری توسط ولی امر را دارد.

این پژوهش ابتدا به بررسی مفاهیم کلیدی پژوهش پرداخته و سپس به تبیین نظریه منطقه الفراغ مبنی بر این که منطقه الفراغ را حوزه‌ای می‌داند که خداوند در آن حوزه حق قانونگذاری را به حاکم و ولی امر سپرده است تا حاکم اسلامی در آن قلمرو بنا به مصالح امر به صدور احکام حکومتی و ولایی بپردازد.

در ادامه به بررسی دیدگاه‌های مختلف در رابطه با منطقه الفراغ و همچنین اشکالات مطرح شده و پاسخ به این اشکالات پرداخته شده است، و سپس به بررسی نظریات مختلف در مورد منطقه الفراغ و موافقین و مخالفین این نظریه و همچنین وجه الجمع این نظریات مطرح شده است.

در فصل دوم این پژوهش به بررسی احکام حکومتی و ماهیت این احکام و اهمیت آن، و همچنین نظریات علما در مورد احکام حکومتی، و اینکه احکام حکومتی از سنخ احکام اولیه و ثانویه نیستند و تفاوت‌های احکام حکومتی با اولی و ثانوی مورد بررسی قرار گرفته است.

همچنین در این پژوهش به نقش اساسی مصلحت که زیربنای منطقه الفراغ و احکام حکومتی می‌باشد اشاره شده است.

یکی دیگر از موضوعاتی که در این پژوهش به آن پرداخته شده است این است که احکام حکومتی و ولایی صادر شده از معصومین و فقها گردآوری شده و راه را برای تحقیق و تعمق بیشتر بر روی این مسئله فراهم کرده است.

کلید واژگان: منطقه الفراغ، حکم حکومتی، نظریات جدید اصولی، حکم ثانوی.

فهرست مطالب:

۱ مقدمه

۳ فصل اول: کلیات

۴ ۱- ۱ بیان مسئله تحقیق

۴ ۱- ۲ بیان جنبه‌های مجهول و مبهم مسئله

۵ ۱- ۳ سؤال اصلی تحقیق (ویژه مسئله پژوهی)

۵ ۱- ۴ سؤالات فرعی تحقیق (ویژه مسئله پژوهی)

۵ ۱- ۵ پیشینه تحقیق

۵ ۱- ۶ بیان اهمیت موضوع

۶ ۱- ۷ بیان جنبه‌های نوآوری و جدید بودن طرح

۶ ۱. مفاهیم

۶ ۲- ۱ تعریف منطقه الفراغ

۶ ۲- ۲ تعریف حکم شرعی

۶ ۲- ۲- ۱ حکم در لغت به معانی مختلفی به کار رفته است

۷ ۲- ۲- ۲ حکم در اصطلاح فقهی و اصولی

۹ ۲- ۳ اقسام حکم

۹ ۲- ۳- ۱ تقسیم حکم از نظر تعلق به فعل مکلف

۹ ۲- ۳- ۱- ۱ حکم تکلیفی

۹ ۲- ۳- ۱- ۲ حکم وضعی

۱۰ ۲- ۳- ۲ تقسیم حکم به اعتبار وقوع شدن یا نشدن در موضوع

۱۰ ۲- ۳- ۱- ۲ حکم واقعی و ظاهری

فهرست مطالب □ ب

۱۰	۲-۳-۳. تقسیم حکم به لحاظ حالات و شرایط حاکم بر مکلف
۱۰	۲-۳-۳-۱ حکم اولی و حکم ثانوی:
۱۱	۲-۴ حکم حکومتی:
۱۲	۲-۳-۵-۱. تعریف اول
۱۲	۲-۳-۵-۲ تعریف دوم
۱۳	۲-۳-۵-۳. تعریف سوم
۱۴	۲-۳-۵-۴. تعریف چهارم
۱۵	۲-۳-۵-۵ تعریف پنجم
۱۵	۲-۵ حکم در لغت و اصطلاح
۱۶	۲-۳-۶-۱ تفاوت حکم شرعی و حکومتی
۱۶	۲-۶ تعریف مصلحت
۱۶	۲-۶-۱ معنای لغوی مصلحت
۱۷	۲-۳-۶ معنای اصطلاحی مصلحت

فصل دوم: تبیین نظریه منطقه الفراغ ۱۸

۲۳	۱. پیشینه نظریه «منطقه الفراغ»
۲۴	۲. زمینه‌های نظریه منطقه الفراغ:
۲۵	۳. شکوفایی نظریه منطقه الفراغ
۲۸	۴. شهید صدر و منطقه الفراغ
۳۰	۵. دلایل منطقه الفراغ
۳۰	۵-۱. دلیل اول
۳۴	۵-۲. دلیل دوم
۳۵	۶. ویژگی‌های منطقه الفراغ
۳۶	۷. اشکالات مطرح شده بر نظریه منطقه الفراغ
۳۶	۷-۱ اشکال اول
۳۷	۷-۲ جواب اشکال
۴۰	۷-۳ اشکال دوم

فهرست مطالب □ ج

- ۴۰ ۷-۳-۱ آیات
- ۴۰ ۷-۳-۲ روایات
- ۴۱ ۷-۴ جواب اشکال
- ۴۳ ۷-۵ اشکال سوم
- ۴۶ ۸-۶ جواب اشکال
- ۴۷ ۹. حکم کلی منطقه الفراغ

فصل سوم: دیدگاه‌های مختلف درباره منطقه الفراغ ۴۹

۱. قواعد آمره و حوزه الزامات از دیدگاه امام خمینی (رحمة الله علیه) ۵۰
۲. منطقه الفراغ در سخنان نائینی ۵۲
۳. علامه طباطبایی و منطقه الفراغ ۵۳
۴. آیت الله مکارم شیراز و منطقه الفراغ ۵۴
۵. نظریه انحصار قانون برای خدا ۵۶
۶. نظریه جعل قانون به دست ولی امر ۵۸
۷. نظریه منکران ولایت فقیه ۶۱
۸. منطقه الفراغ و ما لا نص فيه ۶۲
۹. منطقه الفراغ و خلا قانونی ۶۳
۱۰. وجه الجمع دیدگاه‌ها در مورد نظریه منطقه الفراغ ۶۶

فصل چهارم: شرایط و ضوابط منطقه الفراغ ۶۷

۱. روش وضع قوانین در محدوده منطقه الفراغ ۶۸
۲. شرایط و موازین تعیین متصدی امر در منطقه الفراغ ۶۸
- ۲-۱ دیدگاه شیعه و اهل سنت ۶۸
۳. دلایل عقلی و نقلی بر ولایت فقیه ۶۹
- ۳-۱ دلایل عقلی ۶۹
- ۳-۲ دلایل نقلی ۷۰
- ۳-۱-۲ آیات ۷۰

د فهرست مطالب □

- ۳-۲-۲ روایات ۷۰
۴. شرایط ولی امر ۷۰
- ۴-۱ علم و شناخت قانون ۷۰
- ۴-۲ عدالت ۷۱
- ۴-۳ کفایت و صلاحیت ۷۱
۵. ادله حجیت قانون گذاری از طرف حکومت ۷۲
- ۵-۱ آیه اولی الامر ۷۲
- ۵-۲ روایات: که در نمونه احکام خواهیم آورد. ۷۲
- ۵-۳ دلیل عقلی ۷۲

فصل پنجم: حکم حکومتی ۷۴

۱. پیشینه تاریخی حکم حکومتی ۷۵
- ۱-۱ پیامبر اکرم و حکم حکومتی ۷۵
- ۱-۲ امیرالمومنین (علیه السلام) و حکم حکومتی ۷۶
- ۱-۳ امام حسن (علیه السلام) و حکم حکومتی ۷۷
- ۱-۴ سایر معصومان (علیهم السلام) و حکم حکومتی ۷۷
- ۱-۵ حضرت حجت (علیه السلام) و حکم حکومتی ۷۸
- ۱-۶ حکم حکومتی و فقها ۷۸
۲. اقسام حکم حکومتی ۷۹
۳. ماهیت حکم حکومتی ۷۹
- ۳-۱ شهید صدر و حکم حکومتی ۸۰
- ۳-۲ امام خمینی (رحمة الله علیه) ۸۰
- ۳-۳ علامه جعفری (رحمة الله علیه) ۸۱
- ۳-۴ آیت الله مکارم شیرازی ۸۱
- ۳-۵ آیت الله جوادی آملی ۸۱
- ۳-۶ آیت الله مصباح یزدی ۸۲
۴. دایرة شمول حکم حکومتی ۸۳

فهرست مطالب □ ه

۸۳.....	۴ - ۱ شهید صدر (رحمة الله عليه)
۸۴.....	۴ - ۲ آیت الله خوئی (رحمة الله عليه)
۸۵.....	۴ - ۳ علامه طباطبائی (رحمة الله عليه)
۸۶.....	۴ - ۴ امام خمینی (رحمة الله عليه)
۸۶.....	۴ - ۵ شهید مطهری (رحمة الله عليه)
۸۷.....	۴ - ۶. علامه جعفری (رحمة الله عليه)
۸۷.....	۴ - ۷ آیت الله مکارم شیرازی
۸۸.....	۵. حکم حکومتی و منطقه الفراغ.....
۸۸.....	۶. رابطه احکام حکومتی با احکام اولی و ثانوی.....
۸۸.....	۶ - ۱. تفاوت احکام حکومتی و احکام اولیه؛.....
۸۹.....	۷. تراحم حکم حکومتی و حکم اولی.....
۹۰.....	۸. تفاوت احکام حکومتی و احکام ثانویه.....
۹۱.....	۹. حکم حکومتی؛ اولیه یا ثانویه؟.....

فصل ششم: مصلحت عنصر اساسی منطقه الفراغ..... ۹۳

۹۴.....	۱. نقش مصلحت در احکام شرعی.....
۹۵.....	۲. جایگاه مصلحت در جعل قوانین.....
۹۶.....	۳. انواع مصلحت.....
۹۷.....	۴. مصلحت از دیدگاه اهل سنت (مصلح مرسله).....
۹۹.....	۵. مصلحت از دیدگاه شیعه.....
۹۹.....	۵ - ۱ مصلحت به عنوان شرط اجرای حکم ثابت:.....
۱۰۱.....	۵ - ۲ مصلحت به عنوان مبنایی برای تغییر احکام شرع:.....
۱۰۴.....	۶. مرجع تشخیص مصلحت.....
۱۰۵.....	۷. نقش مصلحت در قانون گذاری.....

فصل هفتم: نمونه‌هایی از احکام حکومتی فقها..... ۱۰۶

۱۰۸.....	۱. نمونه‌های از احکام حکومتی عبادی.....
----------	---

فهرست مطالب □ و

۱- ۱ حکم به ثبوت هلال:	۱۰۹
۱- ۲ حکم حاکم به پرداخت زکات:	۱۰۹
۱- ۳ حکم جهاد ابتدایی:	۱۰۹
۱- ۴ حکم، نسبت به برخی از مراحل امر به معروف و نهی از منکر:	۱۱۰
۲. نمونه‌های از احکام حکومتی اقتصادی	۱۱۰
۲- ۱. حکم به فروش اجناس احتکار شده:	۱۱۰
۲- ۲ احکام حکومتی در موفقات عامه:	۱۱۰
۲- ۳ حکم بر آزاد کردن زمین:	۱۱۰
۲- ۴ تحدید مالکیت	۱۱۱
۳. نمونه‌هایی از احکام سیاسی	۱۱۱
۳- ۱ حکم بر لزوم حمایت از مشروطیت:	۱۱۱
۳- ۲ تحریم پارچه و لباس‌های خارجی:	۱۱۱
۳- ۳ حکم جهاد دفاعی علیه ایتالیا، روسیه و انگلیس:	۱۱۲
۳- ۴ حکم تحریم استعمال توتون و تنباکو از سوی آیت‌الله میرزای شیرازی:	۱۱۲
۳- ۵ احکام حکومتی امام خمینی (رحمه الله علیه):	۱۱۲
نتیجه	۱۱۴
فهرست منابع	۱۱۷

مقدمه

اسلام به عنوان آیینی جامع و جاودان، علاوه بر تأمین نیازهای فردی، نیازهای مردم و جامعه را در حوزه امور عمومی و حکومتی نیز پاسخگو است و احکامی وضع کرده است تا انسان در هیچ زمانی در بلا تکلیفی به سر نبرد و در مواقعی که از انجام احکام اولی ناتوان است، احکام ثانوی را مقرر داشته و سرانجام برای باز کردن گره‌ها و معضلات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... احکام حکومتی را تشریح کرده است تا با قوه محرک اجتهاد، سیستم قانونگذاری اسلام را در هر لحظه با نیازهای برخاسته از تحولات جهان به پیش ببرد.

شهید صدر مسئله «منطقه الفراغ» را در خصوص فعالیت‌های اقتصادی مطرح می‌کند؛ ایشان در این مورد معتقد است اصول نظام اقتصادی اسلام ثابت است و برای دوره‌های مختلف تاریخی وضع شده است؛ اما با توجه به تحولات دوره‌های مختلف، عنصر حقوقی متحرکی وجود دارد که می‌تواند جوابگوی مقتضیات روز باشد و این عنصر در واقع، جایگاه دولت نسبت به قانونگذاری در قلمرو آزاد قانونی است.

شهید صدر معتقد است که مکتب اسلام، دارای دو جنبه مستقل است: یک جنبه به‌طور منجز به وسیله شارع تعیین گردیده و تغییر و تبدل در آن راه ندارد. جنبه دیگر که آن را «منطقه الفراغ» نامیدند، باید به وسیله ولی امر برحسب نیازها و مقتضیات زمان و مکان تنظیم شود.

از این رو «منطقه الفراغ» تعبیری است نسبت به نصوص تشریحی، نه نسبت به واقعیت‌های عینی و خارجی جامعه عهد نبوی؛ چه اینکه اقدامات نبی اکرم در حدود قلمرو مزبور، بر طبق هدف‌های اقتصادی آن روزگار و احتیاجات عملی عصر، صورت پذیرفته است.

با نگاهی اجمالی به ابواب فقه اسلامی، حضور گسترده حکم حاکم را می‌توان در آن یافت؛ که حکم به رؤیت هلال، لزوم پرداخت زکات در صورت طلب حاکم، تسعیر اجناس احتکار شده، اجبار والی بر انجام حج، احکام قضائی و اجرای حدود، دیات و قصاص، نمونه‌هایی از آن است. با توجه به معنای حکم و فرق آن با فتوا، حرکت مستمر آن را در بستر زمان در می‌یابیم. و گواه آن، تجلی چشمگیر و تطوّر آن در سیره معصومین و متعاقب آن در برخوردهای نظری و عملی فقهاست.

۲ □ مقدمه

قلمرو آزادی حاکم و اینکه آیا محدود است به مواردی که از قبل به عنوان مباح شناخته شده است و یا اعم از آن است، و نیز رابطه حکم حاکم با احکام فرعیه، از موضوعات قابل توجهی است که آن را در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌دهیم.

امید آنکه توفیق یار گردد و فرجام کار، آن‌چنان رقم خورد که خداوند خوشنود و ما نیز رستگار شویم.

فصل اول

کلیات

آنچه در این فصل مورد ارزیابی قرار می‌گیرد کلیاتی دربارهٔ موضوع بحث، بررسی نظریه منطقه الفراغ و تأثیر آن در حکومت اسلامی می‌باشد.

۱-۱ بیان مسئله تحقیق

نظریه منطقه الفراغ یکی از ابتکارات جدید شهید صدر است که به اعتقاد برخی از اندیشمندان می‌تواند هم چون بازویی استوار برای حاکم اسلامی در حل مسائل و مشکلات جاری و مستحدثه جامعه اسلامی باشد.

این نظریه بیانگر این حقیقت است که مسلماً برخی حیطه‌ها و عرصه‌های زندگی اجتماعی مورد سکوت شارع است و در این منطقه که فارغ و خالی است دست حاکم اسلامی باز است تا برای مصالح و مفاسد مسلمین احکامی را وضع نماید. شهید صدر در این نظریه می‌کوشد، حوزه‌ای معین از روابط متغیر و متحول را تعریف کند که ولی امر بتواند با توجه به اصول و ضوابطی در آن قانونگذاری کند. باید گفت که عدم وضع قواعد تفصیلی ثابت در منطقه الفراغ، از ماهیت متغیر و متطور منطقه ناشی می‌شود. به دیگر سخن، موضوعات و عناوین در این حوزه به گونه‌ای هستند که قابلیت پذیرش احکام ثابت را ندارند، نه این که شارع، نسبت به صدور احکام ثابت در زمینه آن موضوعات در عرصه قانونگذاری اهمال کرده باشد.

بنابراین ماهیت متغیر و متطور احکام در این منطقه، با اهداف کلی شریعت همسو است؛ بدین معنا که موضوع به گونه‌ای متغیر است که اگر حکم ثابت بر آن اعتبار شود، با حصول دگرگونی در اوضاع و احوال، با اهداف شریعت منافات خواهد یافت.

۱-۲ بیان جنبه‌های مجهول و مبهم مسئله.

فصل اول: کلیات □ ۵

- آیا علماء قبل از شهید صدر نیز به مسئله منطقه الفراغ پرداخته‌اند؟
- آیا نظریه منطقه الفراغ می‌تواند مشکلات جامعه اسلامی را بیش از مکانیزم فعلی حل و فصل کند؟
- آیا این نظریه به تمام جوانب و لوازم بحث توجه کرده و به آن پرداخته است؟

۱- ۳ سؤال اصلی تحقیق (ویژه مسئله پژوهی).

- منطقه الفراغ چه جایگاهی در صدور احکام حکومتی و حل مشکلات اجتماعی با توجه به تحولات سریع جوامع امروزی می‌تواند داشته باشد؟

۱- ۴ سؤالات فرعی تحقیق (ویژه مسئله پژوهی).

- قلمرو منطقه الفراغ چیست؟
- رابطه حکم حکومتی با منطقه الفراغ چیست؟
- ویژگی‌های منطقه الفراغ چیست؟
- رابطه منطقه الفراغ با احکام واقعی و ظاهری چیست؟
- موافقین و مخالفین منطقه الفراغ چه کسانی هستند؟

۱- ۵ پیشینه تحقیق

قابل ذکر می‌باشد که در مورد موضوع مورد پژوهش کتاب خاصی با این عنوان (یعنی کتابی با عنوان بررسی نظریه منطقه الفراغ) یافت نشد. ولی در بعضی از کتاب‌ها با عناوین مختلف از آن بحث شده است:

- کتاب اقتصادنا اثر شهید صدر
- کتاب دائرةالمعارف فقه مقارن اثر آیت‌الله مکارم شیرازی
- انوارالفقاهه اثر آیت‌الله مکارم شیرازی
- تنبیه الامه و تنزیه المله اثر آیت‌الله نائینی

۱- ۶ بیان اهمیت موضوع

با توجه به بررسی کارهای پژوهشی که در زمینه^۱ «نظریه منطقه الفراغ و تأثیر آن در حکومت اسلامی» انجام گرفته است، این نتیجه به دست می‌آید که تقریباً هیچ کار تحقیقی منسجم و مستقلی برای تبیین

فصل اول: کلیات □ ۶

این نظریه صورت نگرفته و این موضوع همچنان نیازمند بررسی‌های همه جانبه است. بنابراین هدف از این پژوهش این است که با ارائه این نظریه و بررسی نقاط ضعف و قوت این نظریه به روشن شدن هر چه بیشتر این نظریه بیانجامد.

۱-۷ بیان جنبه‌های نوآوری و جدید بودن طرح.

- نظریه منطقه الفراغ بیانگر این واقعیت است که «قلمرو آزادی» در قانون‌گذاری و تشریح وجود دارد؛ بدین معنا که قانون‌گذار، تکلیف قانونی عده‌ای از موضوعات را مشخص و بیان نموده و برخی دیگر از موضوعات را بدون حکم رها ساخته و حکم را به دست ولی امر مسلمین سپرده است.
- این نظریه به دلیل بدیع و جدید بودنش، در صورت تثبیت، افق‌های جدیدی را در فقه حکومتی می‌گشاید.

۱. مفاهیم

۲-۱ تعریف منطقه الفراغ:

منطقه الفراغ که نخستین بار توسط شهید سید محمدباقر صدر مطرح شد. و در این نظریه می‌کوشد حوزه‌ای معین از روابط متغیر و متحول را تعریف می‌کند که ولی امر بتواند با توجه به اصول و ضوابطی در آن قانون‌گذاری کند.

منطقه الفراغ به حوزه‌ای از شریعت اسلامی ناظر است که به سبب ماهیت متغیر آن، احکام موضوعات و عناوین می‌تواند متغیر باشد و شارع وضع قواعد مناسب با اوضاع و احوال و مقتضیات زمان و مکان را با حفظ ضوابط و در چارچوب معینی به عهده ولی امر گذاشته است. پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله)، به لحاظ این‌که افزون بر مبلغ شریعت، ولی امر نیز بوده، خود در این منطقه به وضع قواعدی دست زده است که قابلیت تغییر از سوی اولیای امور بعدی را خواهد داشت.

۲-۲ تعریف حکم شرعی

۲-۲-۱ حکم در لغت به معانی مختلفی به کار رفته است:

حکم در فرهنگ الصحاح: به معنای داوری و قضاوت است.^۱

۱. جوهری، اسماعیل: الصحاح، ج ۲، ص ۱۹۰۱، بیروت: دارالعلم الملايين، ۱۳۱۷ ق.

حکم در لسان العرب: به معنای قضاوت از روی عدل وانصاف.^۱

حکم در تاج العروس: به معنای قضاوت ایجابی یا سلبی درباره چیزی.^۲

حکم در اقرب الموارد: شرتوتی حکم را به معنای قضاوت و در اصل به معنای منع می‌داند.^۳

راغب اصفهانی در مفردات حکم را چنین تعریف می‌کند: حکم به معنای منع و بازدارندگی چیزی جهت اصلاح آن است و از همین جهت است که به افسار چهار پایان «حکمه الدابة» گفته می‌شود.^۴ و ابن فارس در «معجم المقایس اللغة» و ابن اثیر در «النهایه فی غریب الحدیث و الاثر» نیز با راغب اصفهانی در این معنا هم عقیده‌اند.

همچنین لغت‌شناسان فارسی‌زبان هم برای حکم، معانی زیادی مطرح کرده‌اند؛ از جمله در لغت‌نامه «دهخدا» حکم به معنای «حکومت»، امر کردن و فرمان دادن، آمده است.^۵ و استاد «معین» هم این معانی را برای حکم ذکر می‌کنند «امر، فرمایش، داوری، قضا، ابلاغ، فرمان، فتوا، اجازه، اثبات امری که قائل را سکوت بر آن جایز باشد».^۶

۲-۲-۲. حکم در اصطلاح فقهی و اصولی:

دامنه اصطلاحی حکم آن قدر وسیع و گسترده است که به دست آوردن یک تعریف جامع و کامل از حکم را دشوار می‌کند.

اصطلاح حکم در میان فقها و اصولیون با کاربردهای گوناگون مورد استفاده قرار گرفته است.

- شهید اول در این باره می‌فرماید:

خطاب الشرع المتعلق بافعال المکلفین بالاقتضاء او التخییر؛

۲. ابن منظور: لسان العرب، ج ۳، ص ۲۷.

۲. الزبید، محمد مرتضی: تاج العروس، ج ۸، ص ۲۵۳.

۳. شرتوتی، سعید، اقرب الموارد، ج ۱، بیروت: مطبعة مرسلی الیسوعیة، ۱۸۸۹ م. ص ۲۱۸.

۴. اصفهانی، راغب: المفردات فی غریب القرآن، ص ۱۲۵، بیروت دارالشامیة، ۱۴۱۶ ق.

۵. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، ج ۱۹، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۸ ش. ص ۷۵۳.

۶. معین، محمد، فرهنگ لغت، ج ۱ تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۰ ش. ص ۱۳۶۶.